

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

יום עיון

סדרת
חרדים
בישראל

ברשות הקהילה

תכנון במרחב חרדי משתנה

יום חמישי, י"ב בטבת תשע"ט, 20 בדצמבר 2018

יום עיון
ברשות הקהילה
תכנון במרחב חרדי משתנה

יום חמישי, י"ב בטבת תשע"ט, 20 בדצמבר 2018
המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק
עיצוב העטיפה: דנה ברגר
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

התצלום על העטיפה: Flash90

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ט
נדפס בישראל, 2018

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800 ; פקס: 02-5300867

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

יום העיון התאפשר הודות לתרומתה הנדיבה של קרן ראסל ברי
(The Russell Berrie Foundation).

הקדמה

הקהילה החרדית, ערכיה, מאפייניה והמגמות הרווחות בה זוכים בעשורים האחרונים לתשומת לב רבה בחברה הישראלית, ולא בכדי. מדובר בחברה הצומחת ביותר בישראל, ולא יהיה מוגזם לומר שהמתרחש בה ישפיע במידה רבה על זהותה של מדינת ישראל בעשורים הבאים.

שלל סיבות, פנים־וחוץ־חרדיות, הביאו לתהליכים המרחיבים את גבולות "הליבה החרדית" - החברתית, התרבותית, הרעיונית והמרחבית - ומתוך כך מייצרים זהויות וקבוצות חדשות בחברה זו, שנמצאות על הציר שבין שמרנות למודרנה.

נוסף על העניין הרב שהקהילות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות מרכזות אליהן, בקרב מקבלי ההחלטות במשרדי הממשלה, בגופים המוניציפליים ובגופים חברתיים־אזרחיים עולה הצורך בהבנתן ובכימותן. כך למשל, תוכנית אב לתחבורה למגזר החרדי של משרד התחבורה ביקשה להבין את סדרי הגודל של הקהילות החרדיות על הציר שמרנות-מודרניות ואת ההשלכות של מאפייניהן וגודלן על פיתוח תחום התחבורה הציבורית לחרדים בעתיד; עבודה גדולה שנעשתה עבור משרד השיכון סימנה את הקבוצה החרדית המודרנית כבעלת צורכי דיור שונים מהקבוצות החרדיות השמרניות והדגישה את הצורך בכימותן של הקבוצות במסגרת ניתוח הצרכים בתחום זה; מודל ייעודי שהוכן עבור המועצה להשכלה גבוהה ביקש להבין מה מספר הסטודנטים שייסימו ללמוד במסגרות אקדמיות מרכזיות ומעורבות (לקבוצה המודרנית השפעה משמעותית על סוגיה זו); ניתוח צורכי הקבוצות המודרניות וגודלן היחסי באוכלוסייה החרדית אל מול הקבוצות השמרניות חיוני גם למשרד החינוך, שפעל להקמת המחוז החרדי ולקידום ישיבות חרדיות תיכוניות וסמינרים שמשלבים לימודים למבחני בגרות; עיריית ירושלים מבקשת לטפח קבוצות יצירתיות בעיר, ולשם כך היא מנסה ללמוד תחום זה גם בכל הקשור לאוכלוסייה החרדית; והרשימה עוד ארוכה.

יום עיון זה, שכותרתו **ברשות הקהילה: תכנון במרחב חרדי משתנה**, מבקש להציג לפני המתכנן חלוקה אחרת של החברה החרדית, לַתת־קהילות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות. חלוקה זו מתווספת לחלוקות שהיו נהוגות גם בעבר - הגילית, המגדרית והאתנית־עדתית - ויש לה השלכות נרחבות על תכנון נכון לכלל הקבוצות הממוקמות על הציר שבין שמרנות למודרניות בתחומי הקהילה החרדית.

ביום העיון שלושה מושבים בנושאים האלה: מדיניות ויזמות בחינוך; צרכים מתגוונים בבריאות ובתרבות הפנאי; ומרחב המגורים החרדי, על ייחודיותו ואתגריו. בכל מושב ישתתפו דוברים שיציגו שלוש נקודות מבט מזירות שונות - האקדמית-מחקרית, ממשל ומדיניות והחברה האזרחית החרדית. בכל אחד מהמושבים יתייחסו הדוברים להתגוונות הפנים-קהילתית בחברה החרדית ולסוגיות שמתייחסות לציר הזמן התהליכי (מהעבר להווה ואולי אף הערכת עתיד); לתמונת המצב הקיימת ותיאור המציאות מנקודת המבט המקצועית - בנוגע לציר שבין שמרנות למודרנה; ולמערכת יחסי הגומלין שבין הממשל, האקדמיה והחברה אזרחית (רצוי מול מצוי). נוסף על כך יוצג לקהל מבט השוואתי מזירות אחרות אך דומות בעולם.

אנו מקוות כי יום עיון זה יסייע בהצבת תשתית רעיונית, אקדמית ויישומית לעיסוק הנרחב בצרכיה המתגוונים של הקהילה החרדית. אין לנו ספק שחובה להוסיף ולעודד את קיומו של שיח פעיל בצומת שבין הזירה האקדמית-מחקרית, זירת הממשל והמדיניות וזירת הפעולה האזרחית החרדית, במטרה למצות את הפוטנציאל הטמון בו וליצור ערוצי תמיכה מוסדרים למבקשים לתכנן עבור מרחבים מגוונים בקהילה החרדית, לטובת קהילה זו ולמען מדינת ישראל כולה.

בברכה,

רחלי איבנבויים ולי כהנר

סדר יום

9:00 התכנסות

9:15-10:00 | פתיחה

ברכות:

יוחנן פלסנר, נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה
פרופ' ידידיה שטרן, סגן נשיא למחקר, המכון הישראלי לדמוקרטיה

הצגת שנתון החברה החרדית בישראל 2018, ד"ר גלעד מלאך, ראש התוכנית "חרדים בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה

החברה החרדית: טיפולוגיה כמותית על הסרגל השמרני-מודרני, ד"ר לי כהנר, חוקרת בתוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה וראשת הרשות למחקר והערכה במכללת אורנים

10:00-11:45 | מושב ראשון

מדיניות ויזמות בחינוך החרדי

יו"ר המושב: ד"ר אסף מלחי, חוקר בתוכנית "חרדים בישראל" ובמרכז לביטחון ודמוקרטיה, המכון הישראלי לדמוקרטיה

האם וכיצד ניתן לקדם אפשרויות בחירה בלימודי ליבה בחינוך החרדי?

תובנות מישראל ומהעולם, ד"ר לטם פרי חזן, ראש המגמה לניהול מערכות חינוך וראש המרכז לחקר החינוך היהודי, אוניברסיטת חיפה

מערכת החינוך החרדית: נקודת המבט של משרד החינוך, מאיר שמעוני, מנהל מחוז ירושלים וממונה מנח"י, משרד החינוך

החצר האחורית של מערכת החינוך: מערכת החינוך החרדית - תמונת מצב והמלצות מדיניות, מיכל צ'רנוביצקי, יו"ר תנועת "עיר ואם" לקידום נשים חרדיות

מערכת החינוך החרדית: שינוי מבפנים עם תמריצים חיוביים, חיים ארלנגר, דוקטורנט באוניברסיטת תל אביב וחוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה

האפליה העדתית במערכת החינוך החרדית, עו"ד יואב ללום, מייסד עמותת "נוער
ההלכה" לטיפול באפליה עדתית במוסדות חינוך במגזר החרדי

דיון פתוח

12:00-11:45 הפסקה

13:45-12:00 | מושב שני

צרכים מתגוונים בבריאות ובתרבות הפנאי

יו"ר המושב: רחלי איבנבויס, מייסדת התוכנית "מובילות למנהיגות תעסוקתית";
ראש תחום חברה חרדית במכון שחרית

אקטיביזם בריאותי כגשר בין תרבותי, נטע גלבויער-פלדמן, דוקטורנטית במחלקה
לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

בריאות האוכלוסייה החרדית: מדדים עיקריים ושימוש בשירותי בריאות,
ד"ר אמה אברבוך, מרכזת צמצום פערים בבריאות, משרד הבריאות

המודעות לבריאות במגזר החרדי בעבר והיום, אפרים רוזנשטיין, מנהל שיווק,
מגזר חרדי, לאומית שירותי בריאות

עמותת בשבילך, ד"ר דיאנה פלשר, עמותת "בשבילך" לבריאות האישה החרדית

עמותת בית חם, אריה מונק, מנכ"ל עמותת בית חם

אורח חיים בריא: ספורט ופנאי בחברה החרדית, שרה לבי, מייסדת ומנהלת
האגודה לקידום הספורט ובריאות האישה, בית שמש

דיון פתוח

14:15-13:45 הפסקת צהריים

ברשות הקהילה: תכנון במרחב חרדי משתנה

16:00-14:15 | מושב שלישי

המרחב החרדי: ייחודיות ואתגר

יו"ר המושב: ד"ר לי כהנר

שוק הדיור החרדי, ד"ר איתן רגב, עמית מחקר בתוכנית "חרדים בישראל" ובתוכנית לרפורמות בשוק העבודה, המכון הישראלי לדמוקרטיה

מה נדרש כדי לאפשר השתלבות מיטבית של האוכלוסייה החרדית במרחב הישראלי, ד"ר ניצה קסיר (קלינר), המשנה ליו"ר, המכון החרדי למחקרי מדיניות

היבטים תכנוניים נבחרים לתכנון מרחב המגורים לאוכלוסייה החרדית, יצחק מולדבסקי, מרכז בכיר פרוגרמה וסביבה, אגף בכיר תכנון, משרד הבינוי והשיכון

מאפייני הרשות החרדית, יעקב גוטרמן, ראש עיריית מודיעין עילית

ישראל 2048: מרכזי חיים חדשים וחדשניים בנגב ובגליל ופיתוח מרחבי דיור לאוכלוסייה החרדית, אסף כהן, סמנכ"ל התיישבות, תנועת "אור"

דין פתוח

16:30-16:00 | סיכום

מגיב: ד"ר נסים ליאון, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר לי כהנר

רחלי איבנבום

תקצירים

מושב פתיחה

יו"ר: ד"ר גלעד מלאך, ראש התוכנית "חרדים בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה

שנתון החברה החרדית בישראל 2018

ד"ר גלעד מלאך

שנתון החברה החרדית 2018 מציג תמונה עדכנית ומורכבת של החברה החרדית בישראל, המונה היום כמעט 1.1 מיליון נפשות. מבט לאורך זמן מעלה יציבות במדדים אחדים בצד תמורה בתחומים אחרים: שיעור הפרייון של נשים חרדיות לא השתנה בשנים האחרונות, אך ניכרת עלייה בגיל הנישואין; שיעור הנבחנים בבחינות הבגרות, בייחוד בקרב נשים, נמצא בעלייה, אם כי שיעור הזכאים לבגרות עדיין נמוך מאוד; מספר הלומדים בישיבות ובכוללים עלה, ולעומת זאת הייתה ירידה קלה, לראשונה זה עשור, במספר הסטודנטים החרדים, גברים ונשים, באקדמיה; גם העלייה במספר המתגייסים לצה"ל התמתנה בשנה האחרונה, ובצידה חלה ירידה במספר הפונים לשירות האזרחי.

שיעור התעסוקה של המגזר החרדי לא עלה בשלוש השנים האחרונות אבל רמת ההכנסה, בייחוד של נשים חרדיות, עלתה בשנה האחרונה. בעקבות זאת שיעור המשפחות הנמצאות מתחת לקו העוני ירד. בשנים האחרונות ניכר גיוון בתחומי הלימוד האקדמיים - ירידה בשיעור הסטודנטים בחינוך, משפטים ומינהל עסקים ועלייה בלימודי ההנדסה, מקצועות העזר הרפואי ומדעי הטבע. בד בבד ניכרת ירידה בשיעור החרדים העובדים בחינוך ועלייה בעוסקים בתעשייה.

לפי הדיווח הסובייקטיבי על מצב הבריאות, נראה שמצבו של המגזר החרדי טוב יותר ממצבם הבריאותי של יהודים לא-חרדים; אולם כאשר בודקים זאת אובייקטיבית, בתחומי הרפואה המונעת, פעילות הספורט והביטוח הרפואי, הציבור החרדי נמצא הרחק משאר האוכלוסייה היהודית בישראל.

החברה החרדית: טיפולוגיה כמותית על הסרגל השמרני-מודרני

ד"ר לי כהנר, חוקרת בתוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה וראשת הרשות למחקר והערכה במכללת אורנים

בעשורים האחרונים עוברת החברה החרדית שינויים עמוקים שניתן לסווג לשלוש קטגוריות עיקריות: שינויים הנהגתיים - חילופי דורות בהנהגה החרדית המאפשרים את פריחתה של הנהגה מוניציפלית פרקטית וכן את תחילת צמיחתם של קולות רוחניים אחרים הן מהצד השמרני והן מהצד המתון יותר; שינויים תרבותיים - כדוגמת חדירתו של עולם התוכן באינטרנט לחברה החרדית, מגמת של התמקצעות ואקדמיזציה ותרבות צריכה מתחזקת; ושינויים כלכליים, גלובליים ומקומיים, המקשים על מצבם הכלכלי של החרדים. תהליכים אלו בצד הגידול הדמוגרפי בחברה החרדית (4% בכל שנה, לעומת 1.8% בכלל האוכלוסייה), מרחיבים את גבולות "הליבה החרדית" ומתוך כך מייצרים זהויות וקבוצות חדשות הנמצאות על הציר שבין שמרנות למודרנה.

מטרת המחקר היא לנסות ולהעריך, על סמך מדגם כמותי גדול (מעל 1,000 נדגמים) ומתוך תיקוף ההנחות שהוצגו במחקרים קודמים, את משקל הקבוצות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות בתוך החברה החרדית. המחקר גם מבקש לאפיין את העמדות, הערכים, התפיסות, תחומי העניין וההתנהגויות בפועל, בחיי היום-יום, של התת-קבוצות האלה.

המחקר מנסה לייצר כלי לאפיון ערכים, עמדות והתנהגויות של הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות בחברה החרדית בכל הנוגע לסוגיות דמוגרפיות, חברתיות-כלכליות, מרחב וקהילה, חינוך הילדים, השכלה גבוהה, תעסוקה, אורחות חיים - תקשורת ופנאי - מגדר, מדינה, חברה וכלכלה. הקבוצות השונות בחברה החרדית, על הסקלה שבין שמרנות למודרניות, מתייחסות באופן שונה לסוגיות אלו, ובמחקר הן נלמדות גם בחיתוך עדתי, תעסוקתי, השכלתי, גילי ומגדרי.

הקהילות החרדיות על הציר שמרנות-מודרניות מרכזות אליהן עניין רב ומעלות את הצורך בהבנתן וכימותן בקרב מקבלי ההחלטות במשרדי הממשלה, בגופים מוניציפליים ובגופים חברתיים-אזרחיים. הציר שבין שמרנות למודרניות הוא כלי אקדמי ללימוד וניתוח החברה החרדית. ואולם הוא מבקש להיות גם כלי יישומי רלוונטי ואפקטיבי לעבודה בשביל מקבלי ההחלטות הן מתוך החברה החרדית (שכן שאלת התנועה בין שמרנות למודרניות והמבנים הקבוצתיים בתוכה מעסיקה מאוד את החברה החרדית) והן מחוצה לה (בדיון התכנוני במסגרת המגזר הציבורי והמגזר השלישי).

מושב ראשון: מדיניות וזמנות בחינוך החרדי

יו"ר: ד"ר אסף מלחי, חוקר בתוכנית "חרדים בישראל" ובמרכז לביטחון ודמוקרטיה, המכון הישראלי לדמוקרטיה

האם וכיצד ניתן לקדם אפשרויות בחירה בלימודי ליבה בחינוך החרדי? תובנות מישראל ומהעולם

ד"ר לטם פרייזון, ראש המגמה לניהול מערכות חינוך וראש המרכז לחקר החינוך היהודי, אוניברסיטת חיפה

לאורך השנים שחקרתי בהן את החינוך החרדי השתמשתי בשני סוגים של עדשות מחקריות: האחת נורמטיבית, הבוחנת איזון בין זכויות ילדים, זכויות הורים ואינטרסים חברתיים; השנייה, חברתית אמפירית, הבוחנת את דרכה הארוכה של חקיקת החינוך מבית המחוקקים אל בתי הספר, את הממשקים בינה לבין השדות החברתיים שבהם היא עוברת ואת המפגשים עם הסוכנים שמפעילים אותה בתחנות השונות. בהרצאה אתמקד בסוגיית לימודי הליבה בבתי ספר חרדיים לבנים בישראל הממחישה מדוע חשוב לעצב מדיניות שאינה מבוססת רק על איזון ערכי אלא גם על הבנת האופנים שבהם היא תיושם (או לא תיושם). אעמוד על דרכים שניתן בהן לקדם יותר אפשרויות בחירה בלימודי ליבה בחינוך החרדי בישראל ולעצב מדיניות אשר מתכתבת עם תהליכי השינוי המתרחשים בקהילה החרדית ועם היוזמות שכבר פועלות בשטח. אבקש לטעון כי החסמים להרחבת האפשרויות ללימודי ליבה בחינוך החרדי אינם רק פוליטיים אלא קשורים גם ליחסים בין משרד החינוך לבין רשויות מקומיות חילוניות, לבירוקרטיה וכן להיעדר תקשורת כתובה ורשמית בין משרד החינוך לבין הקהילות החרדיות.

הסברה שכדי למנוע התנגדויות כדאי לקדם תהליכים חברתיים בחינוך החרדי מתחת לפני השטח, מובילה בפועל למדיניות עמומה שקשה להסתמך עליה, והרחוב החרדי נותר חשוף לקולות חד־צדדיים בתקשורת הפנים־חרדית. כמו כן, אתאר בקצרה את התהליכים המתרחשים בחינוך החרדי בניו יורק, אנגליה ובלגיה. אומנם בכל אחת מהמדינות ההקשר הפוליטי, התרבותי והמשפטי שונה, אבל מקווי הדמיון הקשורים ליחסים בין הממסד לבין הקהילה החרדית ניתן להגיע לתובנות חשובות בכל הנוגע לעיצוב המדיניות בישראל.

החצר האחורית של מערכת החינוך: מערכת החינוך החרדית - תמונת מצב והמלצות מדיניות

מיכל צ'רנוביצקי, יו"ר תנועת "עיר ואם" לקידום נשים חרדיות

כ־450 אלף תלמידות ותלמידים לומדים במערכת החינוך החרדית - כל ילד חמישי בישראל. כמעט כל מערכת החינוך החרדית, בכלל זה הגנים ובתי הספר היסודיים, נמצאת מחוץ למערכת החינוך הממלכתית. המוסדות מתוקצבים באופן מלא או חלקי על ידי המדינה, אבל בבעלות עמותות פרטיות, שגם מנהלות אותם. בתחילת שנת 2018 פרסמנו מחקר ומסמך מדיניות שבדק את המצב במערכת החינוך החרדית בשלושה נושאים מרכזיים:

- שכר ותנאי עובדות ועובדי ההוראה
- רמת החינוך - מה הילדים מקבלים בבתי הספר ובגנים
- תקצוב מערכת החינוך

בכל התחומים נמצאו פערים עצומים בין מערכת החינוך הממלכתית למערכת החינוך החרדית. אנחנו פועלים לשינויים במדיניות במטרה לפתור בעיות במערכת כמו שהיא היום, אבל הפתרון הכולל למערכת החינוך החרדית לפי כל הגורמים המקצועיים הפועלים בשטח הוא הכללתה בתוך מערכת החינוך הממלכתית. זהו המאבק המרכזי שאנחנו מנהלים היום בנושא.

מערכת החינוך החרדית: שינוי מבפנים עם תמריצים חיוביים

חיים ארלנגר, דוקטורנט באוניברסיטת תל אביב וחוקר בתוכנית "חרדים בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה

התהליכים החיוביים הקשורים בהתמקצעות המתרחשים במגזר החרדי, ובפרט בחינוך החרדי, הם בעיקר פרי יוזמה של אנשים מתוך המגזר. משרד החינוך והמערכת הפוליטית יכולים לעזור, לעודד, ליזום, לספק אפשרויות ותמריצים ובכך לקדם את התהליכים החיוביים, או לחלופין לכפות ולהילחם, ובעקבות זאת לגרום לנסיגה. אני מתפלל ומייחל שכל בעלי הכוונות הטובות יתמקדו בעזרה ובתמריצים לקידום החינוך החרדי למקום טוב יותר.

ציר זמן תהליכי (מעבר להווה ואולי הערכת עתיד). בעבר קיבל המורה החרדי את הכשרתו כתלמיד ואחר כך הפך למורה. השיטה הייתה סמכותית מאוד ונוקשה - ימין מקרבת ושמאל דוחה. מסגרת עם כללים ושיטות הוראה פרונטליות של כל המורים לכל התלמידים. המורה קבע את הטון, וההורים יישרו קו. גן עדן לילדים מוכשרים וסבל רב לילדים מתקשים. בעשורים האחרונים הכשרת מורים והתמקצעות הפכו לדבר שבשגרה, גישה חינוכית חיובית ומגוונת נהפכה לשיח שנשמע יותר ויותר בחדרי המורים החרדיים. אבחונים, הוראה מתקנת, טיפולים רגשיים והתייחסות להפרעות קשב וריכוז הפכו לדרך חיים בחינוך החרדי. הקשר עם ההורים והקהילה הפך לעניין הדדי. התהליכים מתקדמים ומתפתחים ככל שרמת הפיקוח של משרד החינוך על המוסד גבוהה יותר, ולא בגלל הפיקוח עצמו אלא בגלל הפתיחות של המחנכים וההורים. העתיד תלוי בנו ובגישה של המערכת הרחבה. הצפי הוא שהתהליכים ילכו ויתפתחו עוד ועוד.

תמונת מצב: תיאור המציאות (בין שמרנות למודרנה). אנו רגילים לסווג כשמרנים את מי שמשמרים את קוד הלבוש השמרני וכמודרנים את מי שאינם מקפידים על קוד זה. במידה מסוימת יש צדק בגישה זו, אך היא מפספסת את תהליך המודרניזציה שעוברת החברה החרדית, ודווקא השמרנית, אף שאינה מוותרת על קוד הלבוש השמרני.

מערכת הגומלין בין הזירות - ממשל, אקדמיה וחברה אזרחית (רצוי ומצוי). בגופי הממשל יש בורים גמורים בהבנת המגזר החרדי ובהיכרות עם אורחות חיים. לעומת זאת ישנם אנשים אינטליגנטים ובעלי רצון כן ואמיתי לפעול למען החברה בישראל מתוך הבנת ייחודיותו של המגזר החרדי, אורחות חיים וצרכיו. נוסף על כך, ההשפעה הפוליטית של הנציגים החרדים לעיתים מורגשת ולעיתים אינה מורגשת. בדרך כלל נציגי המגזר דואגים לצרכיו אך יש מקרים שבהם הנציגים דואגים לאינטרסים של קבוצות כוח בתוך המגזר ומפספסים את האינטרס של האזרח הקטן ושל המדינה כמדינה.

האפליה העדתית במערכת החינוך החרדית

עו"ד יואב ללום, מייסד העמותה "נוער כהלכה" לטיפול באפליה עדתית במוסדות החינוך בחברה החרדית

האומנם החינוך החרדי הוא זרם אחיד בתוך החינוך בישראל או שמא מדובר במערכת שבה כל מוסד מייחד או מבדל את עצמו מן המוסדות האחרים?

ההרצאה תעסוק באפליה העדתית במערכת החינוך החרדית, במדיניות הטיפול באפליה זו ובנתק בתקשורת בין השטח לבין מערכות הממשל המנווטות את ספינת החינוך החרדי.

מושב שני: צרכים מתגוונים בבריאות ובתרבות הפנאי

יו"ר: רחלי איבנבום, מייסדת תוכנית "מובילות" למנהיגות תעסוקתית וראש תחום חברה חרדית, מכון שחרית

אקטיביזם בריאותי כגשר בין תרבותי

נטע גלבע-פלדמן, דוקטורנטית במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בראילן

החברה החרדית מוכרת לנו כחברת מובלעת המוקפת בחומה סימבולית. חברה שנוטה לכונן ולהפעיל מערכות ניהול חיים עצמאיות פנים-מובלעתיות שתואמות את ערכיה ואורחות חייה ומצמצמות את החשיפה לערכים חוץ-מובלעתיים. דוגמאות לכך הן תחום החינוך, המגורים, התחבורה והעיתונות החרדית.

לא כך הדבר בתחום הבריאות, שבו מדובר באתגר שונה. הקמתן ותפעולן של מערכות בריאות, בפרט בעידן הטכנולוגיה הרפואית המודרנית, מחייבים השקעה עצומה של משאבים כלכליים, של כוח אדם פרופסיונלי ושל עמידה בסטנדרטים מקצועיים מחמירים. ספק אם קבוצה חברתית-תרבותית כלשהי יכולה לשאת על כתפיה מערכת בריאות מודרנית עצמאית. על אחת כמה וכמה קבוצה המוגדרת כחברת לומדים המקדישה את עיקר מרצה ללימוד תורה ללא לימודי ליבה. תפיסת עולם כזאת ודרך החיים הנגזרת ממנה משמעותן צמצום בחוסנה הכלכלי של הקהילה ויצירת חסמים בהכשרת כוח אדם מקצועי בכלל ובתחומי הרפואה והבריאות בפרט. גם אם נביא בחשבון את תהליכי ההתגוננות, האקדמיזציה וההשתלבות המתרחשים בחברה החרדית, סביר להניח שלא יהיה די בכך לשם גיבוש מענה בריאותי פנים-קהילתי עצמאי.

עם זאת נראה כי באמצעות גיבוש פרקטיקות של סיוע הדדי ושל ניהול ידע רפואי וכינון ארגונים ומוסדות בריאות הנותנים מענה לצורכיהם של חברי הקהילה, מגשרים בינם לבין הממסד הרפואי ומקלים על ההתמודדות עם מצבי חולי - מצליחה החברה החרדית לא רק לתת מענה חלקי לצורכי הבריאות של אנשיה,

אלא גם להיות מעורבת ושותפה משמעותית בעיצוב, ניווט ותפעול מערכת הבריאות בישראל - הן הפורמלית והן הוולונטרית.

בחינת המאפיינים והצרכים הבריאותיים הייחודיים לאנשי החברה החרדית ולאופן התנהלותם בתחום הבריאות - ברמה האישית והקהילתית - טומנת בחובה פוטנציאל לקידום בריאותם של אנשי חברה מסורתית זו, ליצירת גשר דו־כיווני בינם לבין כלל החברה הישראלית ובסופו של דבר אולי אפילו להטמעת גישה של חסד וחמלה במערכת הבריאות המודרנית בישראל.

בריאות האוכלוסייה החרדית: מדדים עיקריים ושימוש בשירותי בריאות

ד"ר אמה אברבון, מרכזת צמצום פערים בבריאות, משרד הבריאות

ככלל, האוכלוסייה החרדית מתאפיינת במדדי בריאות טובים ביחס לכלל הציבור בישראל, בין שמדובר בתוחלת חיים גבוהה יחסית, בשיעורי תמותה נמוכים או בהערכה עצמית גבוהה של מצב הבריאות. עובדה זו עומדת בסתירה להנחה המקצועית הרווחת שהקשר בין עוני לחולי הוא חד־משמעי ובהכרח הרסני. ניתן לשאר כי הסיבה העיקרית לכך קשורה לאורח החיים המיוחד של הקהילה, הממטן את ההשפעות של העוני על הבריאות.

בד בבד, המפגש של הציבור החרדי עם מערכת הבריאות אינו נטול בעייתיות. חסמים חברתיים, כלכליים ותרבותיים מונעים מהאוכלוסייה צריכה אופטימלית של השירות. אחד הביטויים לחסמים אלה הוא שיעור נמוך יחסית של בדיקות סקר ומניעה בקרב החרדים ביחס לציבור הכללי.

המבנה הדמוגרפי הייחודי של אוכלוסייה זו, מאפייני אורח החיים שלה והנאמנות לערכי התורה ולהוראות ההלכה בקרב ציבור זה מחייבים התאמה של השירות הרפואי גם מבחינת הרכב השירות, גם מבחינת זמינות ונגישות וגם מבחינת ההתאמה התרבותית. העלייה המשמעותית הצפויה בחלקה של האוכלוסייה החרדית בסך האוכלוסייה בישראל מחייבת היערכות מתאימה של כלל הארגונים במערכת הבריאות.

בהרצאה יוצגו מדדי בריאות של האוכלוסייה החרדית לצד הדגשת המורכבויות שבמתן שירות לאוכלוסייה זו. כמו כן יינתנו דוגמאות לפעילות משרד הבריאות וארגוני בריאות, מקצתן בשיתוף ארגוני המגזר השלישי, לקידום והנגשה של השירות לאוכלוסייה מגוונת מבחינה תרבותית, לרבות המגזר החרדי.

המודעות לבריאות במגזר החרדי בעבר והיום

אפרים רוזנשטיין, מנהל שיווק, מגזר חרדי, לאומית שירותי בריאות

תחום הבריאות במגזר החרדי היה בעבר זניח ושולי. היום, לעומת זאת, אנחנו רואים שינויים גדולים במודעות לבריאות ובשמירה על תזונה נכונה ובריאה. אין ספק שחלק גדול מהשינויים הללו הם תוצאה של היציאה למעגל העבודה ושל השיפור בתנאי השכר ובהכנסה החודשית. הכנסה גבוהה יותר מאפשרת איכות חיים טובה יותר, בן היתר באמצעות תזונה מאוזנת ובריאה יותר, תעסוקה בתנאים משופרים עם פחות מפגעים בריאותיים, מגורים בסביבה נקייה ובריאה יותר, רכישת שירותים רפואיים ופרא-רפואיים יקרים ואיכותיים יותר, ביטוח בריאות משלים במסגרת קופות החולים וגם ביטוח בריאות פרטי. הגורם הנוסף לשיפור בבריאות של ציבור בעל הכנסה גבוהה יותר הוא שכחות עישון סיגריות נמוכה יותר.

ואכן, שינוי המגמה במודעות לבריאות בציבור החרדי ניכר בפעילות הענפה בתחום זה:

- סדנאות ייעודיות למגזר החרדי בנושאים כמו אורח חיים בריא, גמילה מעישון וסוכרת.
- ליווי התפתחותי לתינוקות.
- חוגי התעמלות וכושר לגברים ולנשים.
- קבוצות הליכה בפארקים בשכונות החרדיות.
- פנייה של רבנים ומורי הוראה לציבור בדבר החשיבות של מתן חיסון כנגד שפעת וחצבת ובדיקות סקר ממוגרפיה.
- הקמת מרכזים בקהילה במסגרת קופות החולים (וגם במסגרות אחרות) לרפואה משולבת של רפואה מערבית ורפואה אלטרנטיבית.
- ככל שיהיו יותר פעילויות והתאמות למגזר החרדי בתחום הבריאות, כך תימשך מגמת העלייה באיכות החיים וברמת הבריאות של חברי הקהילה.

עמותת "בשבילך"

ד"ר דיאנה פלשר, רופאה פנימית, חברת הוועד הרפואי של עמותת "בשבילך"

העמותה נוסדה בשנת 2002 בעקבות היחשפות למחקר בעניין שיעורי תמותה של נשים חרדיות מסרטן השד, העומדים על פי שניים מהמגזר הכללי.

נשים חרדיות מבקרות במערכת הבריאות במגוון כובעים ובאופן שוטף - לידות, ביקורי רופא עם ילדים ועוד; ואולם למרות זאת הנתונים הסטטיסטיים העוסקים במגזר החרדי מצביעים על תחלואה רבה יותר, איכות חיים נמוכה יותר ומצבי סיכון גבוהים יותר בהשוואה למגזר הכללי. נתונים אלו מעוררים דאגה.

עמותת "בשבילך" הוקמה כדי לשמש מרכז ייחודי מסוגו המשלב טיפול מונע עם חינוך והסברה במגוון תחומי בריאות האישה במגזר החרדי, מתוך שיתוף פעולה וקבלת הסכמות מהרבנים המנהיגים את הקהילה החרדית.

לארגון שתי זרועות עיקריות:

- קליניקה רפואית המציעה בדיקה גופנית כוללנית לכל אישה, בדגש על גילוי מוקדם, הערכת גורמי סיכון אישיים ומיפוי בדיקות הרלוונטיות לגילה ולהיסטוריה המשפחתית שלה.

- מחלקה קהילתית הפועלת להעלאת המודעות לבריאות האישה, להעלאת השיח בנושאים רגישים מבחינה תרבותית ולביצוע בדיקות תקופתיות מצילות חיים.

העמותה פועלת בשיתוף פעולה עם משרד הבריאות ועם קרנות פילנתרופיות להעברת תוכני בריאות באמצעות העיתונות המגזרית, מרכזים קהילתיים, צוותי הוראה, מקומות עבודה וקהילות סגורות בכל הנושאים הקשורים לבריאות האישה.

פרויקטים נוספים של העמותה: הרצאות מקצועיות, הפצת עלוני מידע מותאמים מגזרית, הפקת מיזמי קידום בריאות חדשניים, הפקת כתבות תוכן ייעודיות ועוד.

תהליכים משמעותיים בקהילה:

- בעבר נשים ניגשו להיבדק בתקופות חולי בלבד. כעת נשים מודעות לכך שעליהן להיבדק באופן שגרתי לצורך גילוי מוקדם.

- בעבר הקהילה החרדית הושוותה למגזר הערבי בנתוני היענות לממוגרפיה, שעמדו על 33%, ואילו היום מדובר במעלה מ-60% היענות.

- בעבר לא היה אפשר להיעזר בעיתונות החרדית להעברת מסרים הקשורים לבריאות השד היום, לאחר פעילות משותפת עם ועדות רבנים וגורמי מקצוע, הצליחה העמותה ליצור שיתופי פעולה עם העיתונים המגזריים לצורך העברת נושאים רגישים ומתוך מודעות לרגישות התרבותית הנדרשת.
- בעבר היסטוריה משפחתית רפואית הייתה טאבו במגזר, ואילו היום, לאחר קמפיינים רבים בנושא, יש מודעות לחשיבות הידע הזה כגורם משפיע בגילוי מוקדם.

הצעות לממשלה:

- לבצע מחקרים ייעודיים על נשים במגזר החרדי בפרט ועל המגזר החרדי בכלל בנושאי תחלואה, שיאפשרו מיפוי מדויק יותר של המצב הקיים ושל הצרכים.
- לתקצב פעילויות מקדמות בריאות שיהיו מותאמות תרבותית ומוסכמות על הגורמים הרבניים במגזר.

”בשבילך” במספרים:

- 5,196 נבדקות בבדיקה גופנית כללית בקליניקה
- 10,345 פניות בייעוץ טלפוני
- 9,000 תלמידות משתתפות בפעילות מקדמת בריאות בבית הספר
- 5,136 משתתפות בפרויקטים קהילתיים
- מעל 280 הרצאות פרונטליות בנושאי בריאות
- הכשרות מקצועיות לרופאים בקהילה בנושאי רפואה מגדרית
- 45,000 נשים שצורכות תוכני בריאות ברשימת דיוור דיגיטלית

אורח חיים בריא: ספורט ופנאי בחברה החרדית

שרה לבי, מייסדת ומנהלת האגודה לקידום הספורט ובריאות האישה, בית שמש

המודעות לספורט ולחיים בריאים אינה טבעית ואינה מובנת מאליה. שלא כמו בעולם המערבי, שבו הפעילות הגופנית והספורט מוטמעים בחיי היום-יום מגיל אפס במוסדות החינוך, בתרבות ובמדיה, בציבור החרדי אין חשיפה לתכנים אלו

כלל ולעיתים הם נצבעים בגוון שלילי. השינוי תלוי, אם כן, בהסברה ובנגישות. יש שיפור אך המלאכה עוד רבה.

מניסיונו, יש הבדלים עצומים בין גברים לנשים בפניות לספורט ובמודעות לחשיבותה. ההבדלים הם בהבנת החשיבות, במוכנות להשתתף בפעילויות ובמחויבות לאורך זמן. בעקבות הפעילות שאנו עושים בעמותה במשך כמעט עשור, הערכתנו היא שהפער בין גברים לנשים הוא דרמטי - גבר אחד שעושה פעילות גופנית על בסיס דרשבועי על כל כ-17 נשים שעושות זאת. לטעמנו אין הבדל בין חרדים מודרנים לשמרנים בסוגית אלו של בריאות ותרבות הפנאי.

הסניף החדש שלנו, שהוא מועדון הכושר היחיד בארץ שפונה לקהל דוברי היידיש, עורר התעניינות עצומה, ובאופן מפתיע, אף שיש לנו הסברים סוציולוגיים לכך, דווקא המודעות הגברית בו גבוהה יותר.

האחריות של גורמי הממשל והמחקר לפיתוח המודעות בתחום מכריעה. עצוב ומעודד כאחד לדעת שבתקציב מועט מאד ניתן לחולל מהפכה של ממש. הדרך לעשות זאת היא רק בשיתוף פעולה של גורמים פנים-קהילתיים עם גורמים ממשלתיים, ציבוריים ומוניציפליים. הנתונים על מגפת ההשמנה והמדדים הנוגעים להתפתחות הגופנית בקרב ילדים חרדים מעוררים דאגה של ממש. מנגד, האפשרות לראות שינוי מיידי ומשמעותי אינה חלום רחוק. בעזרת תוכנית מקיפה לתזונה ולפעילות גופנית בקרב הקהילה, כאמור בעלויות זניחות, אפשר לראות תוצאות משמעותיות.

מושב שלישי: המרחב החרדי - ייחודיות ואתגר

יו"ר: ד"ר לי כהנר, חוקרת בתוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה וראשת הרשות למחקר והערכה במכללת אורנים

שוק הדיור החרדי

ד"ר איתן רגב, עמית מחקר בתוכנית "חרדים בישראל" ובתוכנית "רפורמות בשוק העבודה", המכון הישראלי לדמוקרטיה

דפוס רכישת הדיירות במגזר החרדי שונים משמעותית מן המגזר הכללי ומתאפיינים בשיעורי מינוף גבוהים יותר (האחוז מסך עלות הנכס שמומן באמצעות הלוואות), בגיל רכישה צעיר יותר ובאחוז בעלות גבוה יותר. נוסף על

כך, שיעור העוסקים בתחום הנדל"ן במגזר החרדי גבוה משמעותית משיעור זה במגזר הכללי, והתפרוסת הגיאוגרפית של עסקאות הנדל"ן שונה מאוד. העשור האחרון הביא עימו שינוי משמעותי בדפוסי התעסוקה במגזר, והוא מתאפיין בעלייה במספר המועסקים ובעלייה בפריון של האוכלוסיות העובדות. בתחום הדיור ניתן להצביע על מגמה משמעותית של הגירה פנימית של זוגות חרדים צעירים מערי הגרעין החרדי (ירושלים ובני ברק) אל אזורים זולים יותר. עבור רבים מהם המציאות הכלכלית החדשה ועליית מחירי הדיור אינן מאפשרות להוסיף ולהתגורר במרכזים הישנים, והם נאלצים לחפש פתרונות דיור ופרנסה בפריפריה ובאזור יהודה ושומרון. ואולם יש חשש שאפשרויות התעסוקה באזורים אלו מוגבלות יותר, והדבר עשוי לפגוע ביכולתם להגיע לרווחה כלכלית ולהיחלץ מעוני.

כדי להבין את עומק הבעיה ואת היקפה, וכדי לספק לקובעי המדיניות מידע עדכני מהימן שיאפשר תכנון מיטבי של עתודות הדיור למגזר, בוצע אפיון ברזולוציה גבוהה של שוק הדיור החרדי, באופן שמאפשר מענה לשאלות הבאות: היכן רוכשים החרדים דירות בשנים האחרונות, וכיצד משפיע מיקום הדירות על אפשרויות התעסוקה וכושר ההשתכרות? מהם מאפייני הדירות (שטח, מס חדרים, שנת בנייה וכו')? מהם מאפייניהם הכלכליים והחברתיים של הרוכשים החרדים? מהיכן הם מגיעים, לאילו זרמים הם משתייכים, ומהם מקורות הכנסתם?

החידוש במחקר הוא הגישה לנתוני האמת של סך עסקאות הנדל"ן (באמצעות קובצי "כרמן"), והאפשרות להצליבם עם קבצים מינהליים אחרים ובכך לקבל מידע רב נוסף על הרוכשים - אשר אינו מתועד בנתוני העסקאות. כך, התאפשר לראשונה ניתוח כמותני מהימן של השפעת מקום המגורים וסוג היישוב על סיכויי התעסוקה של הציבור החרדי, והצגת תמונה מפורטת של המגמות העדכניות בשוק הדיור החרדי, המתאפיין בתמורות חדות ותכופות. ממצאי המחקר מסייעים להסביר את שיעור רכישת הדירות הגבוה במגזר החרדי (בהשוואה לכללי) וחושפים דפוסי הגירה פנימית ייחודיים, הצפויים להביא לשינויים משמעותיים בתפרוסת הגיאוגרפית ובאופיין של ערים רבות בישראל בשנים הקרובות.

מה נדרש כדי לאפשר השתלבות מיטבית של האוכלוסייה החרדית במרחב הישראלי

ד"ר ניצה קסיר (קלינר), המשנה ליו"ר המכון החרדי למחקרי מדיניות

החברה החרדית נמצאת במגמת גידול בהיקפה ובמשקלה, ולפי התחזיות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היא תהווה כשליש מכלל האוכלוסייה בשנת 2065. מדובר בחברה צעירה מאוד ובמספר ילדים גדול בכל משק בית. הגידול הטבעי של האוכלוסייה החרדית והמגורים הקהילתיים המאפיינים אותה, מחייבים היערכות ממשלתית מיוחדת. על פי דוח שהוכן על ידי המכון החרדי למחקרי מדיניות ומשרד השיכון, בתוך עשרים שנה תזדקק אוכלוסייה זו לתוספת של כ-200 אלף דירות. ההתרחבות הטבעית של המרכזים החרדיים הקיימים לא תוכל לתת מענה מספק לצרכים אלה. הצורך בתכנון הוא קריטי הן על מנת לספק פתרונות הולמים לציבור החרדי והן כדי להגביל את המתרחבות בין האוכלוסיות השונות. האתגר הוא תכנון נכון שיאפשר השתלבות מיטבית של האוכלוסייה במרחב הכלל-ישראלי. תכנון מגורים צריך להביא בחשבון את ההיבטים הייחודיים של חברה זו, הן המאפיינים הקהילתיים הקשורים להעדפות המגורים של קבוצות שונות בחברה זו, הן התאמה של התכנון למאפיינים של הציבור החרדי כמו מספר ילדים, צניעות, שמירת שבת ועוד, והן ביצירת הזדמנויות תעסוקה שיאפשרו השתלבות מיטבית של האוכלוסייה ותרומה לשגשוגה ולחוסנה של הרשות המקומית. לצד זאת נדרשת גם התאמה של השירותים ברשויות המקומיות למאפיינים הייחודיים של הציבור החרדי.

היבטים תכנוניים נבחרים לתכנון מרחב המגורים לאוכלוסייה החרדית

יצחק מולדבסקי, מרכז בכיר פרוגרמה וסביבה, אגף התכנון, משרד הבינוי והשיכון

תכנון במהותו הוא איזון בין רכיבים רבים ומשתנים. התיאוריה התכנונית האקדמית-מוסדית צריכה לפגוש את המציאות המתרחשת ומשתנה בשטח. תוצר התכנון אמור לשרת את המציאות ועם זאת להיות מסגרת מפרה ומכוונת לעתיד. כל זה אמור, כמובן, להתבצע מתוך שמירה על ערכים ויעדים אסטרטגיים ועל ראייה לטווח הארוך. אפיונים מסוימים ידועים של המגזר יכולים להשפיע על עיצובה וגיבושה של הגישה התכנונית. על כן חשוב למיין ולזקק את האיכויות ואת הפוטנציאל הקיים ולהטמיע אותם בתכנון, אגב לימוד לקחים

מטעויות העבר. אפיונים בולטים של המגזר הם: משפחות גדולות (גודל משק בית), פריון לאורך זמן, הכנסה נמוכה יחסית, ייחוס ערך למסורת ולימוד, דרישות צניעות, קהילתיות ועוד. להלן דוגמאות של היבטים תכנוניים נבחרים הנובעים מאפיונים אלו של החברה החרדית: מרחקי שירות קצרים יחסית, תחבורה ציבורית מפותחת, פיזור מוסדות ושירותים, תלות מופחתת ברכב פרטי, עירוב שימושים, בינוי מרקמי ורציף ועוד. דפוס המחיה והמגורים המתקבל על בסיס האפיונים האלה תורם גם לניצול מיטבי של הקרקע ולתכנון המייצר מרקמים קומפקטיים ומקיימים.

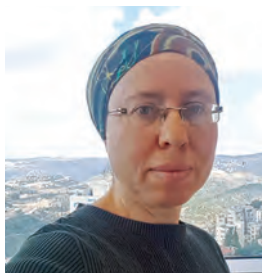
ישראל 2048: מרכזי חיים חדשים וחדשניים בנגב ובגליל ופיתוח מרחבי דיור לאוכלוסייה החרדית

אסף כהן, סמנכ"ל התיישבות, תנועת אור

מדינת ישראל עומדת לפני גידול אוכלוסייה ניכר שאין לו אח ורע במדינות המפותחות. גידול זה מתאפיין גם בעליית חלקה של הקהילה החרדית באוכלוסייה, שיש לה משמעויות חברתיות ותרבותיות. השינוי הגדול הנדרש בתפרוסת האוכלוסייה הוא יצירת מרכזי חיים חדשים וחדשניים, למשל בנגב ובגליל, ומגמה זו צריכה לכלול בתוכה גם פתרונות איכותיים לאוכלוסייה החרדית לגווניה.

המשתתפים

בעלת תואר דוקטור בסוציולוגיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים עם התמחות בסוציולוגיה של הבריאות והרפואה. מרכזת נושא צמצום פערים במינהל לתכנון אסטרטגי וכלכלי במשרד הבריאות. במסגרת תפקידה עוסקת בגיבוש ויישום מדיניות להתמודדות עם פערים חברתיים כלכליים, תרבותיים וגיאוגרפיים בבריאות ובשירותי הבריאות. מלמדת סוציולוגיה של הרפואה וכלכלת בריאות במסגרות להכשרה של בעלי מקצועות הבריאות. מתגוררת בירושלים ואימא לשלושה.

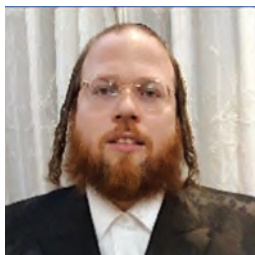
ד"ר אמה אברבוך

יזמית חברתית, מייסדת ויו"ר תוכנית "מובילות" - מנהיגות תעסוקתית לנשים חרדיות אקדמאיות מצטיינות. עומדת בראש תחום החברה החרדית במכון שחרית ויועצת בכירה בחברת תלם - אסטרטגיה ופרויקטים לשילוב חרדים. כיהנה בתפקיד מנכ"לית ארגון הרווחה "מאיר פנים". בעלת תואר ראשון מהאוניברסיטה הפתוחה ותואר שני מאוניברסיטת חיפה.

רחלי איבנבוים

חסיד ויז'ניץ, מחנך ומפקח פנימי במערכת החינוך החרדי עם ותק של 17 שנה. בעל תואר שני בניהול וארגון מערכות חינוך, דוקטורנט באוניברסיטת תל אביב וחוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה.

חיים ארלנגר

ראש עיריית מודיעין עילית. נולד בבני ברק למשפחה מחסידות אלכסנדר. למד בישיבת פוניבז' והוסמך לרבנות. היה מבקר רוחני בעיתון "יתד נאמן". בשנת 1996 החל בפעילות פוליטית במפלגת דגל התורה, כאיש אמונו של הרב אהרון יהודה לייב שטינמן ושימש עוזרו של חבר הכנסת אברהם רביץ. בשנת 2000 התמנה למועמד יחיד וללא בחירות לראשות העיר מודיעין עילית, ומאז מכהן בתפקיד ברצף. גוטרמן יזם הקמת שכונות בעיר, ובשנת 2005 יזם הקמה של מרכזי תעסוקה לנשים, אשר תרמו רבות לפיתוחה של העיר ומועסקות בהם כאלף נשים. משנת 2004 משמש יו"ר דירקטוריון החברה לפיתוח משאבי אנוש - החברה למשק וכלכלה. בשנת 2013 היה חבר דירקטוריון בבית החולים מעייני הישועה בבני ברק. משנת 2015 משמש חבר המועצה הציבורית של המכון החרדי למחקרי מדיניות.

יעקב גוטרמן

בוגרת תואר ראשון בבלשנות אנגלית וחטיבה במדעי ההתנהגות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ותואר שני בתוכנית למחקר תרבות הילד והנוער באוניברסיטת תל אביב. עבודת התזה שלה עסקה בקשר שבין בריאות ושידוכים בחברה החרדית ובתפקידן החברתי-תרבותי של הבדיקות הגנטיות של ארגון הבריאות החרדי דור ישרים. היום היא דוקטורנטית, מלגאית נשיא, בעיצומו של מחקר אתנוגרפי שעניינו התאמות תרבותיות של פרקטיקות וטכנולוגיות רפואיות לתפיסות מסורתיות בבית החולים החרדי-קהילתי מעייני הישועה.

נטע גלבוץ-פלדמן

סמנכ"ל התיישבות בתנועת "אור". עוסק שנים רבות ביחס שבין חברה, קהילה ותרבות ובין פיתוח פיזי והתיישבות. לשעבר מנכ"ל המועצה האזורית גוש עציון ומנהל אגף החינוך בה. בעל תואר ראשון בחינוך ותואר שני בהיסטוריה של עם ישראל והסמכה בייעוץ ארגוני.

אסף כהן

גיאוגרפית חברתית, מרצה בכירה במחלקה לגיאוגרפיה ולימודי סביבה וראשת הרשות למחקר והערכה במכללה האקדמית לחינוך אורנים, חוקרת בתוכנית המחקר "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה. בשנים 2017-2018 הייתה חוקרת אורחת במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מחקריה עוסקים, בין היתר, בהתפתחות המרחב החרדי בישראל (תחום המחקר העיקרי), בקבוצות החרדיות המודרניות, בתעסוקת נשים חרדיות ובהשכלה לאוכלוסייה החרדית. חברה בצוותי חשיבה ותכנון של משרדי הממשלה העוסקים במרחב החרדי, ובהם משרדי התחבורה, הכלכלה, השיכון, הפנים והאוצר. ספרה **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל** (בשיתוף עם ד"ר חיים זיכרמן; בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה) התפרסם בסוף שנת 2012. הייתה עורכת שותפה בגיליון נושאי של כתב העת **תרבות דמוקרטית** בנושא חרדיות מודרנית (2017). כותבת שותפה של **שנתון החברה החרדית בישראל**, היוצא לאור בכל שנה בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה (בשנים 2016 ו-2017 בשיתוף עם מכון ירושלים למחקרי מדיניות).

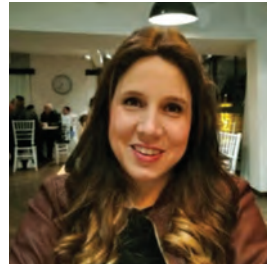
ד"ר לי כהנר

מלמד במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. מתמחה בחקר החברה הדתית בישראל ובשאלת התגוונות מעמד הביניים הישראלי.

ד"ר נסים ליאון

אימא לשישה, פעילה קהילתית, מייסדת ומנהלת האגודה לקידום הספורט ובריאות האישה בבית שמש. הקימה שלושה סניפי מועדוני כושר מותאמים ונגישים לקהילה, בשיתוף קופות החולים ועיריית בית שמש. הגתה, יזמה ומפקה זו השנה השביעית את אירועי "שבוע בריאות האישה" בשיתוף גורמים עירוניים, קופות חולים ותאגידים, מתוך קידום עסקים זעירים בקהילה.

שרה לבי

יליד 1979, נשוי ואב לארבעה. בעליו של משרד עורכי דין בירושלים. משמש מרצה-מתרגל במרכז האקדמי שערי משפט. בשנת 2002 ייסד את עמותת "נוער כהלכה", שפעלה בתחום הנערים הנושרים במגזר החרדי ומשנת 2006 מובילה בראשותו מאבק עקבי ובלתי מתפשר באפליה העדתית בחינוך החרדי, בכלים משפטיים וציבוריים. לאחר סיום לימודיו התורניים שימש ראש לשכת הרב הראשי לישראל לשעבר הרב אליהו בקשי-דרון שליט"א וניהל את מוסדותיו החינוכיים והתורניים. בעל תואר ראשון במשפטים מהקריה האקדמית אונו (הקמפוס החרדי) והסמכה לעורך דין ותואר שני במשפטים מהאוניברסיטה העברית בירושלים. סרן במילואים, בוגר בית הספר מנדל למנהיגות חינוכית. נבחר לאביר איכות השלטון לשנת 2011 וזכה בפרס פועל צדק בחינוך של עמותת קדמה לשנת תשס"ט ובפרס סמי מיכאל לשנת 2016.

עו"ד יואב ללום

בוגר הטכניון במגמת אדריכלות, בהצטיינות. התזה שלו לתואר שני התמקדה בנושאי פרוגרמה וצפיפות בתכנון האורבני. אדריכל במשרדים מובילים (כגון משה ספדיה אדריכלים). השתתף בתכנון פרויקטים חשובים, למשל העיר מודיעין (שכונותיה, מרכז העיר, אזור תעסוקה), מערב ירושלים, הטרמינל האווירי של נתב"ג 2000, מוזיאון יד ושם, מתחם ממילא ובניין המשרדים הראשי של חברת חשמל. על בסיס הניסיון המעשי בתכנון והרקע האקדמי שלו הוא מלווה תכנון אורבני במשרד הבינוי והשיכון. חתן פרס שיפור איכות ומצוינות בין-משרדיים של נציבות שירות המדינה על פיתוח מודל פרוגרמתי תכנוני כלכלי המשולב עם מודל לחיזוי עלויות הפיתוח.

יצחק מולדבסקי

מנכ"ל עמותת "בית חם" ומשקיף בוועדה לרפורמה בבריאות הנפש. חולל מהפך בנושא בריאות הנפש בציבור החרדי והגדיר מחדש את ההתייחסות לקהילה זו ואת הטיפול בה. משמש יועץ ומגשר מוסמך.

אריה מונק

ראש התוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. מומחה לתכנון מדיניות ציבורית לאוכלוסייה החרדית, בתעסוקה, בשירות הצבאי, בהשכלה הגבוהה ובחינוך.

ד"ר גלעד מלאך

מומחה לחקר תחום התעסוקה וההכשרה במגזר החרדי. מאז 2008 משמש רכז תחום מחקר חרדים במינהל המחקר של משרד הכלכלה ועוסק במחקרים בתחום זה גם במכון הישראלי לדמוקרטיה ובמכון ירושלים למחקרי מדיניות. מחקריו עוסקים בתמורות הכלכליות והחברתיות החלות על קבוצות חרדיות שונות בשוק העבודה, באקדמיה, בצבא ובשירות הלאומי-אזרחי. תחומי המחקר שלו הם יחסי חברה-צבא של אוכלוסיות פריפריה חברתיות והמדיניות הציבורית בתחום.

ד"ר אסף מלחי

נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה. בעל תואר MPA מבית הספר לממשל באוניברסיטת הרווארד, עם התמחות בלימודי ביטחון וכלכלה פוליטית, ותואר ראשון בכלכלה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. במשך כשנתיים ערך מחקר מדיניות עבור ראש המכון לחשיבה אסטרטגית במשרד ההגנה האמריקני. כאשר שב לארץ, עם הקמת מפלגת קדימה, מונה למנכ"ל הראשון שלה וכיהן בתפקיד עד סוף 2007. שימש ראש תחום פרויקטים מיוחדים במשרד ראש הממשלה בתקופת כהונתו של אריאל שרון. בשנים 2007-2013 היה חבר כנסת מטעם מפלגת קדימה. מתפקידיו בתקופה זו: חבר ועדת חוץ וביטחון, חבר ועדת חוקה, חוק ומשפט וי"ר משותף של השדולה לחיזוק ההשכלה הגבוהה. ב-2012 מונה בידי ראש הממשלה בנימין נתניהו לעמוד בראשות הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל.

יוחנן פלסנר

ברשות הקהילה: תכנון במרחב חרדי משתנה

מומחית ברפואה פנימית וחברה במועצה הלאומית לבריאות האישה. שותפה בהקמת מרכז "בשבילך" וחברה בוועד הרפואי של העמותה. מנהלת קליניקה פרטית ומלמדת סטודנטים לרפואה באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ד"ר דיאנה פלשר

ראש המרכז לחקר החינוך היהודי וראש המגמה לניהול מערכות חינוך באוניברסיטת חיפה. מחקרה עוסקים בממשק שבין משפט וחינוך, ורבים מהם מתמקדים בחינוך החרדי בישראל ובעולם. פרסמה מאמרים רבים שבחנו, בין היתר, יישום של תוכניות ליבה בחינוך החרדי, הליכי קבלה לחינוך החרדי, מימון החינוך החרדי וקידום שינויים בחינוך החרדי. ספרה על החינוך הממלכתי החרדי, שפורסם בשיתוף עם שי קציר, יצא לאור לאחרונה בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ד"ר לטם פרי־חזן

בת 37. ילידת בני ברק ותושבת אלעד, נשואה ואם לארבעה. עובדת הייטק לשעבר. יו"ר תנועת "עיר ואם" וחברת הנהלה בשדולת הנשים. יו"ר התא החרדי במפלגת העבודה וממובילות המאבק לחינוך ממלכתי-חרדי.

מיכל צ'רנוביצקי

המשנה ליו"ר המכון החרדי למחקרי מדיניות. חברת המועצה האקדמית של מכון המחקר של ההסתדרות. דירקטורית בפורום הישראלי לגיון בתעסוקה וחברת מועצת הרשות לשיקום האסיר. מתנדבת ב"נובה", בפרויקט הכלכלנים החברתיים, ב"עולים ביחד" ועוד. בעברה הקימה וניהלה את היחידות "שוק העבודה" ו"מדיניות הרווחה" בבנק ישראל ושימשה חוקרת בכירה בתחומי התעסוקה והרווחה. הייתה חברה בוועדות ממשלתיות וציבוריות רבות. בין היתר עמדה בראשות ועדת המשנה לכלכלה ותעסוקה בוועדת אלאוף, והיום חברה בוועדת תעסוקה - 2030.

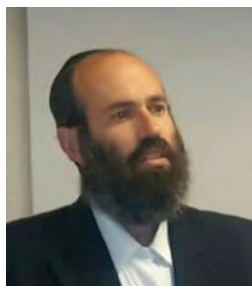
ד"ר ניצה קסיר (קלינר)

כלכלן וחוקר בכיר. מומחה לחקר כלכלת המגזר החרדי ופריון העבודה בישראל. עמית מחקר בתוכנית "חרדים בישראל" ובתוכנית לרפורמות בשוק העבודה במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריו עוסקים במגוון רחב של נושאים כגון פריון העבודה, כלכלת המגזר החרדי, יוקר המחיה, מיסוי אופטימלי, אי־ביטחון תזונתי ומערכת הבריאות בישראל. מחקרו החדשני בנושא השכלה ותעסוקה במגזר החרדי (2013) העשיר את בסיס הידע בנושא חשיבותה של השכלה פורמלית לסיכויי התעסוקה של צעירים חרדים. במחקרי המשך שלו ניתח את כלכלת משקי הבית החרדיים ומקורות ההכנסה שלהם (2014); את השתלבותם של החרדים בלימודים אקדמיים (2016); ואת דפוסי השתלבותם בשוק העבודה (2017). שימש עד לא מכבר חוקר בכיר במרכז טאוב ולפני כן כלכלן במשרדים ממשלתיים, ובהם אגף התקציבים של משרד הבריאות.

ד"ר איתן רגב

מנהל שיווק מגזר חרדי, לאומית שירותי בריאות. בעל תואר ראשון בתקשורת ובמדעי המדינה. מרכז את הפעילות השיווקית של לאומית שירותי בריאות מתוך ייזום שיתופי פעולה עם גורמי ממשל, עיריות ומינהלים קהילתיים. במסגרת תפקידו רשם לזכותו מהפכים ויעדים גבוהים במיוחד בצמיחה ובהנעת השטח לפעולה.

אפרים רוזנשטיין

סגן נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה וראש המרכז ללאום, דת ומדינה במכון. מנהל את התוכנית "זכויות אדם והיהדות" (עם פרופ' שחר ליפשיץ ופרופ' טליה פישר). פרופסור מן המניין בקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן והדיקן שלה לשעבר (1994-1998). היה חבר בוועדות רבות, בין היתר בוועדת החקירה הממלכתית לבדיקת טיפול המדינה במפונים מגוש קטיף וצפון השומרון (2009) וראש ועדת מקצוע האזרחות במשרד החינוך (2009-2011). פרסומיו מתמקדים בנושאים של משפט וחברה, דת ומדינה, יהדות ודמוקרטיה, זהות יהודית ותרבות ישראלית. זוכה פרס צלטנר לחוקר בכיר בגין מחקר משפטי מצטיין (2009) ופרס גורני לפעילות יוצאת דופן בתחום המשפט הציבורי (2012).

פרופ' יחידיה שטרן

מנהל מחוז ירושלים-מנח"י והמחוז החרדי במשרד החינוך. השתחרר מצה"ל בדרגת סא"ל בתפקיד סמח"ט בפיקוד הצפון. עם שחרורו בשנת 1996 השלים את לימודי התואר השני, לימודים לתעודת הוראה וקורס מנהלי בתי ספר במכללת בית ברל. השתלב בתפקיד הוראה בבית ספר אביב בבית שמש. בשנת 1998 מונה למנהל בית הספר השש-שנתי ברנקו וייס. בשנת 2003 קודם למנהל רשת ברנקו וייס עד לשנת 2004, שבה זכה במכרז לראש מינהל החינוך בעיר מודיעין-מכבים-רעות. התבקש על ידי שר החינוך שי פירון להתגייס להקמה והובלה של המחוז החרדי הארצי במשרד החינוך. בעל תואר ראשון במזרח תיכון ולימודי ארץ ישראל מאוניברסיטת חיפה ובעל תואר שני במינהל עסקים מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. תושב העיר מודיעין-מכבים-רעות, נשוי ואב לשניים.

מאיר שמעוני

החברה החרדית: אוכלוסייה, חינוך, רמת חיים ואורחות חיים, בריאות ומרחב מגורים - תמצית נתונים ומגמות

מקבץ נתונים זה מציג את נתוני שנתון החברה החרדית 2018, המבוסס על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ונתוני הביטוח הלאומי. מוצגים במקבץ זה גם נתונים מעבודת מחקר המבוססת על סקר ייעודי שנערך בקרב החברה החרדית בשנת 2018, העוסק בהבדלים בחברה החרדית על ציר הזהויות שבין שמרני למודרני.

אוכלוסייה

קצב הגידול של האוכלוסייה החרדית, 4% בשנה, הוא המהיר ביותר בישראל. הגורמים לקצב הגידול המיוחד הזה הם שיעורי פריון גבוהים, תנאי רפואה ומחיה מודרניים, גיל נישואים צעיר ומספר ילדים גדול במשפחה. ואכן, האוכלוסייה החרדית הישראלית היא צעירה מאוד - קרוב ל-60% מתוכה הם מתחת לגיל 20, לעומת 36% באוכלוסייה הכללית. בשנת 2018 מנתה האוכלוסייה החרדית הישראלית 1,079,000 נפש (לעומת כ-750,000 ב-2009). חלקה היחסי בכלל האוכלוסייה היה 12%. על פי התחזית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיעורה יגדל ל-15% בשנת 2027, והיא תמנה 2.3 מיליון נפש בשנת 2037.

ניתוח דפוסי התא המשפחתי החרדי בעשור וחצי האחרון מראה ירידה קלה בשיעורי הפריון - מ-7.5 בשנים 2003-2005 ל-7.1 בשנים 2015-2017. אצל הנשים היהודיות הישראליות הלא-חרדיות שיעור הפריון הממוצע הוא 4 ילדים לאישה דתית; 3.2 לאישה מסורתית-דתית; 2.5 לאישה מסורתית-חילונית; ו-2.2 לאישה חילונית. שיעור הנשואים בחברה החרדית - גברים ונשים - בגילאי 20+ (82%) גבוה בהרבה משיעור הנשואים בגילים אלו בחברה היהודית הלא-חרדית (62%). הפערים מוסברים בגיל הנישואים הצעיר בחברה החרדית. לאורך השנים ניכרת עלייה בקרב האוכלוסייה החרדית בשיעור הריוקים, חלק מהשינוי נובע מהעלייה

* הנתונים לקוחים מתוך: גלעד מלאך ולי כהנר, **שנתון החברה החרדית בישראל 2018**, המכון הישראלי לדמוקרטיה (בהכנה); לי כהנר, "סקר ייעודי בחברה החרדית: טיפולוגיה של קבוצות בין שמרנות למודרנה - עמדות, אורחות חיים ורמת חיים", המכון הישראלי לדמוקרטיה (בהכנה).

בגיל הנישואים באוכלוסייה זו. בשנים 2003-2004, למשל, היו 23% מהחרדים בגילים 20-29 רווקים. בשנים 2016-2017 עלה שיעורם ל-33%.

בעבודת המחקר המוצגת בכנס זה, ואשר בחנה בסקר את תמונת המצב בשנת 2018, נמצא שקיים הבדל בשיעורי הפרייון בין ארבע קבוצות על הציר שמרני-מודרני: בקרב הקבוצה המוגדרת "שמרנית" שיעור הפרייון עמד על 8.16 ילדים לאישה; בקבוצה החרדית "הקלסית" שיעור הפרייון לאישה עמד על 7.13; בקבוצת "הנגיעות המודרניות" שיעור הפרייון עמד על 5.61; ובקבוצה החרדית המודרנית עמד שיעור הפרייון על 4.71.

לעומת זאת לא נמצאו הבדלים גדולים בין הקבוצות על הציר שמרני-מודרני באשר לגיל הנישואים: גיל הנישואים הממוצע לנשים עמד על 20, וגיל הנישואים הממוצע לגברים עמד על 22, עם נטייה קלה למעלה בקרב הקבוצות החרדיות המודרניות יותר על הציר.

חינוך

לחינוך החרדי חלק נכבד במערכת החינוך העברית (24%) ומכאן כמובן גם במערכת החינוך הישראלית בכלל (18%). בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17) למדו בחינוך החרדי - היסודי והעל-יסודי - כ-308,000 תלמידים, 57% מתוכם בחינוך היסודי ו-43% בחינוך העל-יסודי. במרוצת השנים חל גידול מהיר במספר התלמידים בחינוך החרדי בצד שינויים מערכתיים ומבניים, ובהם הקמת מחוז חרדי במשרד החינוך וייסוד זרם החינוך הממלכתי-חרדי. משנת הלימודים תשע"ג (2012/13) נרשמת האטה בקצב הגידול של החינוך החרדי ל-3% בשנה, לעומת עלייה בקצב הגידול של החינוך הממלכתי העברי (על גווניו) - 2% בשנה.

בחינת שיעור הנבחנים **בבחינות הבגרות** הראתה שבשנת הלימודים תשע"ו (2015/16) עשו 50% מהבנות החרדיות בחינת בגרות אחת לפחות, לעומת 31% בלבד שבע שנים קודם לכן (כלומר, בשנת הלימודים תשס"ט, 2008/09). מנגד נרשמה ירידה קלה באותן שנים בשיעור הנבחנים בקרב הבנים - מ-16% ל-14%. שיעור הזכאיות והזכאים לתעודת בגרות במגזר החרדי בשנת הלימודים תשע"ו (2015/16) היה 12% בלבד, לעומת 77% מן התלמידים בחינוך הממלכתי והממלכתי-חרדי.

בסקר שנערך בעבודת המחקר המוצגת ככנס זה מופיע שאלה הנוגעת ליחס לשילוב לימודים כלליים לבנים במערכת החינוך החרדית הפורמלית. הנתונים חולקו באופן הזה: בעד לימודים תורניים בלבד; בעד לימודים תורניים ומעט לימודים כלליים, כמו דקדוק ומתמטיקה; בעד לימודים תורניים ובאופן מוגבר גם לימודים כלליים. מנתוני הסקר ניתן ללמוד שבסיס התמיכה בלימודים כלליים מוגברים במסגרת בתי הספר לבנים קטן מאוד (9%). כשני שלישים מקבוצת המדגם בעד לימודים תורניים מוגברים המלווים במעט לימודים כלליים, כמו דקדוק ומתמטיקה (61%), וכשליש מצדדים בלימודים תורניים בלבד במסגרת מערכת החינוך הפורמלית לבנים (30%). מפילוח קבוצות המשנה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, עולה שמדובר ברוב גדול מקרב הקבוצות השמרנית (99%) והקלסית (94%) ואף מקרב קבוצת הנגיעות המודרניות (88%), שאינו מעוניין בלימודים כלליים במערכת החינוך החרדית הפורמלית לבנים. לעומתם כשליש מהקבוצה המודרנית היו מעוניינים בלימודים כלליים מוגברים לבניהם (29%).

קונצנזוס זה נסדק כאשר הצבנו לפני הנשאלים את השאלה: האם תשקול לשלוח או כבר שלחת את ילדך ללימודי ליבה אחר הצהריים, כמו מתמטיקה, מדעים ואנגלית, במסגרת מחוץ לשעות הלימודים בבית הספר? מנתוני הסקר ניתן ללמוד שקצת מעל שליש מההורים החרדים בקבוצת המדגם היו שולחים את בניהם ללמוד "לימודי ליבה" (מדעים, מתמטיקה, אנגלית) מחוץ לשעות הלימודים, בחוגים אחר הצהריים (36%).

היחלשות ההתנגדות ללימודים כלליים במסגרת מערכת החינוך הבלתי פורמלית מזמינה ניתוח של השאלה לפי קבוצות משנה. ניתן לראות שההבחנות הבין-קבוצתיות על פי הגדרה עצמית בציר שמרנות-מודרניות מנבאות היטב את התשובות בעניין הסכמת ההורים לחשיפת הילדים ללימודים כלליים בחוגים אחר הצהריים. כמחצית ממי שהגדירו את עצמם "מודרני" (43%) או "יחסית מודרני" ("נגיעות מודרניות") (53%) ישלחו את ילדיהם ללמוד לימודי חול בחוגים אחר הצהריים. בקרב קבוצת האמצע השמרנית, "החרדים הקלסיים", רק שליש ישלחו את ילדיהם להשלמת לימודים כלליים אחר הצהריים (37%), ואצל החרדים השמרנים ההכרעה ברורה - מרביתם נגד השלמת "לימודי ליבה" גם בתוך מערכת החינוך הבלתי פורמלית ומחוץ לשעות הלימודים (רק 19% ישלחו את ילדיהם ללמוד ליבה בחוגים).

תעסוקה ורמת חיים

שיעורי העוני. היקף העוני באוכלוסייה החרדית גדול בהרבה מהיקפו בשאר האוכלוסייה. בשנת 2016 כמעט מחצית (45%) מהמשפחות החרדיות חיו מתחת לקו העוני, לעומת 11% מהמשפחות היהודיות הלא-חרדיות. ואולם חרף שיעורי העוני הגבוהים, בכל זאת מדובר בירידה, אחרי שבמשך למעלה מעשור שיעור המשפחות החרדיות מתחת לקו העוני עמד על 50%-58%.

תעסוקה. השילוב שלצורך כלכלי דוחק במגזר החרדי עם מדיניות ציבורית תומכת בכניסת חרדים לשוק העבודה יצר בשנים 2003-2015 מפנה בשיעורי התעסוקה באוכלוסייה החרדית, אצל גברים ונשים כאחד. בעקבות השינוי למעלה מ-50% מן הגברים החרדים בגילים 25-64 וכמעט 75% מן הנשים החרדיות באותם גילים עובדים. ואולם העלייה המרשימה שנמשכה כמה שנים נעצרה ב-2015, ומאז לא חל שום שינוי בשיעור התעסוקה באוכלוסייה החרדית לעומת השנה שקדמה לה, לא אצל הגברים ולא אצל הנשים. אפשר שהדריכה במקום היא תוצאה של יישום ההסכמים הקואליציוניים של הממשלה הנוכחית, שבעקבותיהם קטנו התמריצים לכניסה לעבודה וגדלה התמיכה בבחורי ישיבות ובאברכים.

בעבודת המחקר המוצגת בכנס זה נמצא שקיים הבדל בין שיעור הגברים העובדים לבין שיעור האברכים על הציר שמרני-מודרני בכלל המדגם: בקרב הקבוצה המוגדרת "שמרנית" עמדה חלוקה זו על 64% אברכים לעומת 36% עובדים; בקבוצה החרדית "הקלסית" - 64% אברכים לעומת 36% עובדים; בקבוצת "הנגיעות המודרניות" - 54% אברכים לעומת 48% עובדים; ובקבוצה "החרדית המודרנית" עמד שיעור האברכים על 28% ושיעור העובדים על 72%.

הכנסות והוצאות. רמת החיים קשורה קשר הדוק לרמת ההכנסות וההוצאות של משק הבית. בשנת 2016 הייתה ההכנסה החודשית ברוטו למשפחה חרדית 13,650 ש"ח, נמוכה בהרבה מההכנסה ברוטו למשק בית יהודי לא-חרדי (20,876 ש"ח). הגורמים להכנסה נמוכה זו הם תא משפחתי המבוסס פעמים רבות על מפרנס יחיד, היקף משרה קטן, משלח יד שרמת ההכנסה בו נמוכה ושימוש מופחת בהון ובקרנות פנסיה. עם זה, שיעורי העוני באוכלוסייה החרדית ירדו במקצת - מ-49% ב-2015 ל-45% ב-2016 - הודות לתוספת של 1,000 ש"ח לחודש באותן שנים בהכנסה הממוצעת מעבודה של משק הבית החרדי, וכן בעקבות הגדלת התמיכה המדינית בבחורי ישיבות ובאברכים. ממצא מפתיע הוא

שלמרות ההכנסה הנמוכה יחסית, 70% מהחרדים בגילים +20 מרוצים או אפילו מרוצים מאוד ממצבם הכלכלי. אשר להוצאות - ההוצאה הכספית החודשית לנפש במגזר החרדי היא פחות ממצבית מן ההוצאה הכספית החודשית לנפש במגזר היהודי הלא-חרדי (2,658 ש"ח לעומת 5,635 ש"ח), אך שמספר הנפשות הממוצע במשק הבית החרדי גדול יותר. ב-2016, למשל, הוציא משק בית חרדי 14,357 ש"ח בחודש, 12% פחות ממשק בית יהודי לא-חרדי.

בריאות

המצב הבריאותי של המגזר החרדי, הפיזי והנפשי, על פי דיווחים **סובייקטיביים**, טוב מהמצב הבריאותי של שאר האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל. 73% מהחרדים מצהירים כי מצבם הבריאותי טוב מאוד, לעומת 51% מקרב היהודים הלא-חרדים שמדווחים כך. הציבור החרדי מפגין רמת אמון גבוהה במערכת הבריאות ומעיד על עצמו שהוא לא נאלץ לוותר על תרופות או על טיפולים רפואיים בגלל מצב כלכלי ירוד. עם זאת, מדדים **אובייקטיביים** מראים מצב בריאותי פחות טוב בהשוואה לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית, ולא זו בלבד אלא שהשוואה שלממצאי 2017 לממצאי 2010 מלמדת שהפערים בין שתי האוכלוסיות רק גדלים.

רפואה מונעת. בתחום הרפואה המונעת האוכלוסייה החרדית נמצאת בפער ניכר מהאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. האוכלוסייה החרדית עושה פחות בדיקות מונעות ומתחסנת פחות מפני מחלות עונתיות (שפעת למשל). לדוגמה, רק 50% מהנשים החרדיות בגילים +40 עשו אי פעם בדיקת ממוגרפיה, לעומת 80% מהנשים היהודיות הלא-חרדיות באותם גילים. בין 2010 ל-2017 חלה ירידה של כ-10 נקודות האחוז בשיעור הנבדקות והנבדקים החרדים בתחום הבדיקות המונעות (ממוגרפיה, בדיקת צוואר הרחם וקולונוסקופיה).

אורח חיים בריא. באורח חיים בריא נכללים מדדים רבים, ובהם תזונה נכונה, פעילות גופנית סדירה, מסת גוף טובה, שינה מספקת והימנעות מעישון ומאלכוהול. מן הסקר החברתי 2017 עולה כי במרבית המדדים הקשורים לאורח חיים בריא החברה החרדית הישראלית במצב דומה למצבה של האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. התחום העיקרי שהאוכלוסייה החרדית רחוקה בו (לרעה) מכלל האוכלוסייה היהודית הוא הפעילות הגופנית - כמחצית מהחרדים (47%) מעידים על עצמם כי עסקו בפעילות גופנית בשלושת החודשים האחרונים שלפני

הסקר, פחות מהאוכלוסייה היהודית הלא־חרדית (58%). אשר לעישון - במגזר החרדי המצב טוב מזה שבאוכלוסייה הכללית היהודית הלא־חרדית, ורק 11% מהחרדים מעשנים לעומת 23% מהיהודים הלא־חרדים. פער זה נובע מההבדל המגדרי. בפילוח לפי מגדר ניתן לראות ששיעור הנשים החרדיות המעשנות (2%) נמוך מזה של הגברים החרדים (20%) ונמוך לאין ערוך משיעור הנשים היהודיות הלא־חרדיות (18%), כנראה מפני שעישון הוא טאבו אצל נשים חרדיות ואינו מקובל חברתית.

מידע בנושאי בריאות וביטוחי בריאות. בחברה החרדית החשיפה לאינטרנט נמוכה יותר מהחברה הכללית, ולכן חרדים פונים פחות לחיפוש מידע בנושאי בריאות באינטרנט משפונים אליו יהודים לא־חרדים (45% לעומת 63%). אשר לביטוחי הבריאות הפרטיים - באוכלוסייה החרדית שיעור המבוטחים בביטוח פרטי קטן מאוד: 17%, לעומת 42% בקרב האוכלוסייה היהודית הלא־חרדית.

אורחות חיים

אורחות החיים בחברה החרדית נמצאים בשינוי מתמיד. יותר ויותר חרדים משתמשים באינטרנט, מחזיקים ברישיון נהיגה, בעלי רכב משלהם ויוצאים לנופש, ולכן אפשר לקבוע בבירור כי למרות הפערים הגדולים ביניהם ובין האוכלוסייה היהודית הלא־חרדית בתחומי החיים הללו, מגמת ההשתלבות של החברה החרדית בחברה הכללית מתחזקת.

בשנים 2016-2017 השתמשו באינטרנט 43% מהחרדים, פחות ממחצית משיעור המשתמשים בקרב היהודים הלא־חרדים (88%). לשם השוואה - בשנים 2008-2009 השתמשו באינטרנט רק 28% מהחרדים.

בעבודת המחקר המבוססת על הסקר הייעודי נמצא שבאשר לעצם השימוש באינטרנט, השיעור המצרפי של המשתמשים באינטרנט ללא סינון והמשתמשים בו עם סינון מגיע ל-49%. כאשר מסתכלים על הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית, בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, בכל הקשור לשיעור השימוש באינטרנט, מתקבלת התמונה הזאת: שיעורי השימוש הגבוהים ביותר ניכרים בקרב הקבוצה החרדית המודרנית (74%) והקבוצה בעלת הנגיעות המודרנית (68%), ושיעורים נמוכים יותר נרשמו בקבוצה החרדית הקלסית (45%) ובאופן מובהק בקרב החרדים השמרנים (25%).

תמונה זו הופכת מוקצנת עוד יותר כאשר מסתכלים על שיעור השימוש הגבוה באינטרנט ללא סינון ("רגיל") בקרב הקבוצה החרדית מודרנית (32%), לעומת שיעורי השימוש הנמוכים מאוד באינטרנט "רגיל" בקרב הקבוצות החרדיות הקלסיות (4%) והשמרניות (3%).

בסקר נמצא ש־97% מהנסקרים משתמשים בטלפון סלולרי, המהווה עבורם ערוץ תקשורת מרכזי. על פי נתוני המדגם נמצאה החלוקה הזאת: כשני שלישים הם בעלי טלפון סלולרי כשר לא חכם (72%), לבין השאר, המיעוט שהם בעלי סלולר כשר חכם (12%) וטלפון סלולרי "רגיל" (16%). בהסתכלות על הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית, בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, בכל הקשור לשיעור השימוש בטלפון סלולרי מתקבלת התמונה הזאת: שיעורי השימוש הגבוהים ביותר בסלולר רגיל נרשמו בקרב הקבוצה החרדית המודרנית (45%), שיעורים נמוכים קצת יותר נרשמו בקרב הקבוצה בעלת הנגיעות המודרניות (24%), ושיעורים נמוכים בהרבה נרשמו בקרב הקבוצה החרדית הקלסית (8%) ובקרב החרדים השמרנים (4%).

החרדים מעדיפים לנפוש בישראל, אם כי ניכרת אצלם מגמת עלייה ביציאה לחופשה בחו"ל. וכך, בשנים 2016-2017 נפשו 51% מהם בארץ ו־16% בלבד בחו"ל (12% בשנים 2013-2014), לעומת 61% בארץ ו־51% בחו"ל מקרב היהודים הלא־חרדים.

בסקר שנערך כחלק מהעבודה המוצגת בכנס זה נשאלו המשתתפים שתי שאלות בנוגע לדפוס החופשה שלהם בארץ ובחו"ל. מהתשובות עולה כי כשני שלישים מקבוצת המדגם (63%) יצאו לחופשה בישראל, כאשר נבחנו התשובות על הציר שבין שמרנות למודרניות נמצאה החלוקה הזאת: 73% מהמודרנים יצאו לחופשה בישראל, 71% מקבוצת הנגיעות המודרניות, 61% מהקבוצה החרדית הקלסית, ורק מחצית מהקבוצה השמרנית יצאו לחופשה בישראל (53%). בהשוואה לשיעור היוצאים לחופשה בחו"ל, נרשמו שיעורים גבוהים יותר בשיעור היוצאים לחופשה בישראל בכל הקבוצות על הציר.

בנוגע לדפוס הנסיעה לחופשה בחו"ל נמצא כי כרבע מקבוצת המדגם (27%) יצאו לחופשה בחו"ל בשנה האחרונה. בבחינת הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית בכל הקשור לחופשה בחו"ל, בחלוקה לפי הגדרה עצמית

על הציר שבין שמרנות למודרניות, מתקבלת התמונה הזאת: שיעורי הנסיעה הגבוהים ביותר לחופשה בחו"ל נרשמו בקרב הקבוצה החרדית המודרנית (44%), שיעורים נמוכים קצת יותר נרשמו בקרב הקבוצה בעלת הנגיעות המודרניות (34%) והקבוצה החרדית הקלסית (25%), ושיעורים נמוכים בהרבה נרשמו בקרב החרדים השמרנים (16%).

בשנים 2016-2017 **החזיקו ברשותם רכב** 42% מבני +20 באוכלוסייה החרדית, שיעור נמוך בהרבה מהשיעור באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית שהצהירו על רכב ברשותם (80%). בשנים 2003-2017 נרשמה עלייה מרשימה (35%) בשיעור החרדים בני +20 שהצהירו כי ברשות משק הבית שהם חיים בו יש רכב זמין (מ' 31% ל' 42%). גם בקרב היהודים הלא-חרדים נרשמה באותן שנים עלייה (מ' 68% ל' 80%), אך בשיעור נמוך יותר (18%).

בסקר שבחן את הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית, בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, נמצא שהשיעורים הגבוהים ביותר על בעלות על הרכב נרשמו בקרב הקבוצה החרדית המודרנית (69%), שיעורים נמוכים קצת יותר נרשמו בקרב הקבוצה בעלת הנגיעות המודרניות (54%) והקבוצה החרדית הקלסית (39%), ושיעורי בעלות על רכב נמוכים בהרבה נרשמו בקרב החרדים השמרנים (25%).

בשנים 2016-2017 החזיקו 44% מהחרדים בגילאי +20 **ברישיון נהיגה**. שיעור זה נמוך בהרבה משיעור בעלי רישיונות הנהיגה באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (81%). בפילוח לפי מגדר אפשר לראות שהפערים בין החרדים ליהודים הלא-חרדים היו גבוהים יותר בקרב הנשים: 29% מהנשים החרדיות החזיקו ברישיון נהיגה, לעומת 73% מהנשים היהודיות הלא-חרדיות. אצל הגברים הפער היה קטן יותר אך עדיין משמעותי ביותר - 59% לעומת 89%. את הפער בין הגברים החרדים לנשים החרדיות אפשר להסביר בכך שנהיגת נשים עדיין אינה מקובלת בחלק מהקהילות החרדיות. לאורך השנים אפשר לראות עלייה זוחלת בשיעור החרדים בעלי רישיון נהיגה: בשנים 2005-2006 - 40%; בשנים 2016-2017 - 44%. עיקר השינוי קורה אצל הנשים החרדיות: 21% בשנים 2007-2008 ו-29% בשנים 2016-2017.

בסקר שבחן את הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית, בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, נמצאו הבדלים גדולים בקרב בעלי רישיונות נהיגה בין הקבוצות בחלוקה מגדרית: בקבוצה השמרנית (ל-9% מהנשים היו רישיונות נהיגה ול-45% מהגברים), בקבוצה החרדית הקלסית (ל-18% מהנשים היו רישיונות נהיגה ול-59% מהגברים), בקבוצת הנגיעות המודרניות (ל-29% מהנשים בעלות רישיונות נהיגה ול-75% מהגברים בקבוצה) ובקבוצה החרדית המודרנית ל-49% מהנשים יש רישיונות נהיגה ול-87% מהגברים בקבוצה זו.

לימודים באקדמיה. בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17) למדו במוסדות אקדמיים (לא כולל האוניברסיטה הפתוחה ולא כולל סטודנטים במסגרות של לימודי תעודה) כ-9,400 סטודנטים חרדים, 70% מהם נשים. המקצועות שהחרדים לומדים הם פרקטיים ברובם וכאלה המאפשרים גם עבודה בתוך הקהילה החרדית (חינוך והוראה, מקצועות עזר רפואיים, משפטים ומינהל עסקים) - הכנה להשתלבות בשוק העבודה במקצוע הנלמד. בעקבות השינויים בדרישות שוק העבודה והקמת מוסדות מותאמים לצורכי המגזר החרדי נרשמה בשנים 2010-2017 עלייה שלפי 1.5 במספר הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה. בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17) חלה לראשונה ירידה קלה במספר הסטודנטים החרדים לעומת השנה שקדמה לה. ירידה זו מוסברת, בחלקה, בירידה במספר החרדים הפונים ללימודי משפטים - מ-12% בשנת הלימודים תשע"ו (2015/16) ל-8% בלבד בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17) - בשל הקשחת הרגולציה בתחום ובעקבות הקיצוץ בתמיכה במלגות.

מרחב מגורים

בעלות על דירה. בשנים 2016-2017 החזיקו 73% מבני 20+ בישראל דירה בבעלותם. שיעור דומה בתחום זה נמצא באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (74%) ובאוכלוסייה החרדית (74%). בממוצע, בשנים 2016-2017 החזיקו 14% מכלל האוכלוסייה יותר מדירה אחת בבעלותם ו-17% מהאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. שיעור נמוך יותר נרשם באוכלוסייה החרדית - 8% הצהירו שבבעלותם יותר מדירה אחת. בשנים 2006-2017 נרשמה באוכלוסייה החרדית ירידה בשיעור בעלי הדירות - מ-79% ל-74%. באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית, לעומת זאת, לא

חל שינוי של ממש בתחום זה בעשור זה. שתי סיבות אפשריות למגמת הירידה במגזר החרדי: האחת נגזרת מן העלייה ביוקר הדיור, שמקשה על רכישת דירה, והשנייה נובעת מנסיגה מסוימת במנגנון החברתי שאפיין את חברת הלומדים החרדית - רכישת דירות על ידי הורים לזוגות צעירים עם חתונתם. היום מקובל יותר ויותר בקהילות החרדיות לשכור דירה ולא דווקא לקנות דירה.

מרחב המגורים החרדי. בסקר שנערך בשנת 2018 בקרב האוכלוסייה החרדית נמצא ש־80% גרים במרכז הארץ, 12% גרים בפריפריה הדרומית (כולל אשדוד) ו־8% גרים בפריפריה הצפונית. ההגירה המשמעותית ביותר בעשור האחרון היא בכיוון יהודה ושומרון (לערי הפרוור החרדיות) ולפריפריה הדרומית, לריכוזים כמו קריית גת, קריית מלאכי, אשדוד, ערד ויישובים נוספים. בפריפריה הצפונית יעדי ההגירה העיקריים הם טבריה, עפולה עילית וחיפה.

מגורים בסביבה חרדית או מעורבת. בסקר שנערך בשנת 2018 בקרב 1,000 נדגמים באוכלוסייה החרדית עסקו כמה שאלות בבחירת מרחב המגורים. אחת השאלות ביקשה להבין היכן היה האדם החרדי מעדיף לגור. 73% ענו שבסביבה חרדית, ו־27% ענו שבסביבה מעורבת (11% מתוכם בסביבה חילונית מעורבת). בקרב הקבוצות החרדיות השמרניות העדיפו 89% לגור בסביבה חרדית לגמרי ו־11% בסביבה מעורבת. בקבוצות הליבה החרדיות הקלסיות העדיפו 80% לגור בסביבה חרדית ו־20% בסביבה מעורבת. בקבוצות בעלות הנגיעות המודרניות 60% מעוניינים לגור בסביבה חרדית ו־40% בסביבה מעורבת (מתוכם 14% בסביבה חילונית מעורבת), ובקבוצות המודרניות המובהקות רק 37% מעוניינים לגור בסביבה חרדית ו־63% בסביבה מעורבת (מתוכם 28% בסביבה מעורבת חילונית).

מגורים משותפים או נבדלים. בעבודה גדולה שנערכה עבור משרד השיכון בשנת 2016 הוגדר צורך של 200,000 יחידות דיור לאוכלוסייה החרדית עד שנת 2035. אחת השאלות המרכזיות בעבודה זו עסקה ב"סל הפתרונות" המרחביים המתאים לצורך זה, אל מול צרכיה המרחביים־כלכליים־חברתיים של החברה הכללית ושל המדינה ואל מול צרכיה המתגוונים של החברה החרדית. סל הפתרונות כלל, בין היתר, עיבוי הערים החרדיות הקיימות, הקמת עיר חרדית נבדלת נוספת וקידום שכונות חרדיות הומוגניות בערים כלליות גדולות. הטענה המרכזית היא שיש לתכנן את מרחבי ההתיישבות החרדיים בארץ לאור הגידול המהיר באוכלוסייה, מתוך התאמה למגוון בקבוצות האוכלוסייה בתוך החברה החרדית ולאור תהליכי השינוי באוכלוסייה זו.

ראו אור במסגרת התוכנית "חרדים בישראל"

- **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל** (חיים זיכרמן ולי כהנר; 2012).
- **חרדים מ"שלטון העם": ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית** (בנימין בראון; 2012).
- **"שעשני אישה": נשים בחברה החרדית** (סדרת ראיונות בהנחיית לי כהנר. הסדרה בחנה את מעמדן העכשווי של נשים חרדיות במגוון היבטים; 2013).
- **שנתון החברה החרדית בישראל** (גלעד מלאך, מאיה חושן ולי כהנר; בשיתוף עם מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2016; 2017).
- החל ב-2018 השנתון רואה אור בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה (גלעד מלאך ולי כהנר).
- השנתון מציג מידע עדכני על הקהילה החרדית בישראל: אוכלוסייה, חינוך, תעסוקה, רמת חיים ואורחות חיים.
- קובץ מאמרים בנושא החרדיות המודרנית שהתפרסם בסתיו 2017 בכתב העת **תרבות דמוקרטית** (בעריכת נסים ליאון, לי כהנר וחיים זיכרמן) בהוצאת אוניברסיטת בראילן). יסודו של הקובץ בקבוצת חוקרים צעירים שהתכנסה במכון הישראלי לדמוקרטיה בשנים 2013 ו-2014 כדי להעמיק עוד בדיון בנושא **הזהות החרדית המודרנית**.
- מחקרי המדיניות שמטרתם לקדם את שילוב האוכלוסייה החרדית בחברה ובכלכלה נעשים בשיתוף פעולה עם משרדי ממשלה, גורמים חרדיים וארגוני מגזר שלישי. במסגרת זו ראו אור:
- **מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: תכנית האב לתעסוקת חרדים** (גלעד מלאך, דורון כהן וחיים זיכרמן; 2016).
- **השתלבות מתבדלת: חרדים אקדמאים במשק הישראלי** (תהילה קלעגי ואורנה בראון-לבינסון; 2017).
- **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים** (בנימין בראון; בשיתוף עם הוצאת עם עובד; 2017).
- **באין רועה - ש"ס וההנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף** (יאיר אטינגר ונסים ליאון; 2018).
- **החינוך הממלכתי-חרדי: מהקמה להתבססות** (שי קציר ולטם פרי-חזן; 2018).
- **מובילות: מחקר הערכה מסכם** (לי כהנר; בשיתוף עם תוכנית מובילות וארגוני התשתית שלה: ג'וינט ישראל-תבת וקרן קמח - הפדרציה היהודית של ניו יורק, קרן גנדיר וארגונים פילנתרופיים נוספים; 2018).
- **מנהיגות אזרחית חרדית** (אברהם אסבן ויצחק טרכטינגוט; 2018).
- **צבא התעסוקה לחרדים** (אסף מלחי; 2018).

יום העיון, פרי יוזמה של **רחלי איבנבוים וד"ר לי כהנר**, הוא חלק מהפעילות הענפה של התוכנית "חרדים בישראל" של המכון הישראלי לדמוקרטיה. התוכנית, בראשות **ד"ר גלעד מלאך**, היא אחת התוכניות של המרכז ללאום, דת ומדינה, בהנהגת **פרופ' ידידיה שטרן** ובניהולו של **ד"ר שוקי פרידמן**. היא מתמקדת בקידום ההשתתפות של החרדים בישראל בחיי המעשה בתחומי הכלכלה והחברה ועוסקת רבות בתהליכי השינוי בחברה החרדית בת זמננו.

יום העיון **ברשות הקהילה: תכנון במרחב חרדי משתנה** מבקש להציג חלוקה אחרת של החברה החרדית לתתי־קהילות על הציר שבין שמרנות למודרניות. חלוקה זו מתווספת לחלוקות שהיו נהוגות בעבר - הגילית, המגדרית והאתנית־עדתית, ויש לה השלכות נרחבות על תכנון נכון בזירות הממשל, האקדמיה והחברה האזרחית.

במושב הראשון של יום העיון נדון במערכות החינוך החרדיות, במדיניות הממשלתית כלפיהן וביוזמות העולות מהשטח בעניינן. המושב השני יעסוק בבריאות ובתרבות הפנאי של נשות ואנשי הקהילה החרדית. במושב זה נתמקד בצרכים המתגוונים של הקהילה בשנים האחרונות ובתהליכים המושפעים מן הזמן ומן השינויים החברתיים־תרבותיים. המושב השלישי יאיר את סוגיית מרחב המגורים והמחיה של הקהילה החרדית ואת סוגיית הייחודיות של צרכיה מול האתגרים שביצירת פתרונות מרחביים נאותים. נחתום את יום העיון במבט רחב על הגיוון ההולך ומתרחב של החברה החרדית ועל המשמעויות של תופעה זו מנקודת המבט הרעיונית, האקדמית והיישומית.

יום העיון התאפשר הודות לתרומתה הנדיבה של
קרן ראסל ברי (The Russell Berrie Foundation)